

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University
Cilt / Volume: 26 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2026 • 116-131
e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1879908

**MEVLÂNÂ'DA DİNDARLIĞIN NİTELİĞİ: MESNEVÎ'DE SÛRET-MÂNÂ TEMELLİ BİR
DİNDARLIK TİPOLOJİSİ**

*The Nature of Religiosity in Mevlana: A Form-Meaning-Based Typology of Religiosity in the
Masnavi*

Behram HASANOV

Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı,
Bayburt, Türkiye

Associate Professor, Bayburt University, Faculty of Theology, Department of
Sociology of Religion, Bayburt, Türkiye

behram79@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0717-173X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 02.02.2026

Kabul Tarihi/Accepted: 26.06.2026

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2026

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi
ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and
scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik
ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is
declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing
this study and that all the sources used have been properly cited (Behram Hasanov)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova
University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye.

Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

MEVLÂNÂ'DA DİNDARLIĞIN NİTELİĞİ: MESNEVÎ'DE SÛRET-MÂNÂ TEMELLİ BİR DİNDARLIK TİPOLOJİSİ

The Nature of Religiosity in Mevlana: A Form-Meaning-Based Typology of Religiosity in the Masnavi

Öz

Bu çalışma, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde yer alan sûret-mânâ ayrımı ekseninde dindarlığın niteliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Sosyal ve beşerî bilimler literatüründe dindarlık çoğunlukla ritüel pratikler, davranışsal göstergeler ve bilişsel kabuller üzerinden tanımlanırken, Mevlânâ dindarlığı bireyin iç dünyasında meydana gelen ahlâkî ve ruhsal dönüşüm temelinde ele almaktadır. Makalede, *Mesnevî*'deki ilgili beyitlerden hareketle sûreti temel alan dindarlık ile mânâyı temel alan dindarlık olmak üzere iki tipolojik yaklaşım analiz edilmektedir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülen çalışma, metin çözümlemesine dayalı tematik analiz yöntemini benimsemektedir. Bulgular, sûreti temel alan dindarlığın ibadetleri biçimsel düzeyde yerine getiren ancak kalıcı bir ahlâkî dönüşüm üretmeyen bir yapı sergilediğini; mânâyı temel alan dindarlığın ise içselleştirilmiş iman, ahlâkî olgunlaşma ve Allah ile derinlikli bir ilişki ortaya koyduğunu göstermektedir. Çalışma, Mevlânâ'nın dindarlık anlayışının çağdaş dindarlık tipolojilerine niteliksel bir katkı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Mevlânâ, Mesnevî, Dindarlık, Sûret-Mânâ

Abstract

This article aims to examine the nature of religiosity in Rumi's *Masnavi* through the conceptual distinction between form (*şûrat*) and meaning (*ma'nâ*). While religiosity in social sciences is often defined through ritual practices, behavioral indicators, and cognitive beliefs, Rumi conceptualizes religiosity as a qualitative process centered on moral and spiritual transformation. Based on a thematic textual analysis of selected verses from the *Masnavi*, the study develops two ideal types of religiosity: form-based religiosity and meaning-based religiosity. Employing a qualitative research design, the article analyzes how these two types differ in terms of ritual understanding, faith orientation, and ethical outcomes. The findings indicate that form-based religiosity remains confined to outward religious practices and fails to generate lasting moral change, whereas meaning-based religiosity integrates religious practice into the inner life of the individual, leading to ethical refinement, spiritual depth, and an internalized relationship with God. The study argues that Rumi's form-meaning distinction offers a valuable analytical framework for understanding the qualitative dimensions of religiosity in contemporary sociology and psychology of religion.

Keywords: Sociology of Religion, Mevlana, *Masnavi*, Religiosity, Form and Meaning

GİRİŞ

Bireysel dindarlığın tanımıyla ilgili literatür taraması yapıldığında ilk dikkat çeken noktalardan biri sosyal ve beşeri bilimler alanında mutabık kalınan bir tanımın henüz bulunmamasıdır. Bununla birlikte, yapılan çoğu tanım (Ulu, 2013, s. 25) incelendiğinde dindarlığın genellikle bireyin belli bir dinle ilgili yerine getirdiği ritüeller, davranışlar, duygu ve düşüncelerle özdeş olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Din psikoloğu Hüseyin Peker'in yaptığı tanım büyük ölçüde bugüne kadar yapılan tanımların bir özeti olarak görülebilir. Peker'e göre dindarlık, bireyin "inanç, düşünce, duygu ve davranışlarında, kısaca hayatında dinin aldığı şekildir" (Peker, 2012, s. 42).

Dindarlığa ilişkin bu tanımların bir uzantısı olarak, literatürde dindarlığın çeşitli tasniflere tabi tutulduğu görülmektedir. Özellikle bu çalışmanın odak noktasını ilgilendiren ve dinin bireysel deneyimlenmesiyle ilgili olan çeşitli dindarlık tipolojileri bulunmaktadır. Örneğin, William James (2017) dindarlığı, hayatı ve tanrı'yı temelden iyi olarak gören "sağlıklı-zihinli" ve kötülüğü, acıyı ve günahı hayatın kaçınılmaz bir parçası olarak gören "hasta-ruhlu", Eric From (2019) ise itaat, teslimiyet ve kendini küçümseme üzerine kurulu olan "yetkeci" ve sevgi, akıl ve insani gelişim üzerine kurulu olan "insancı" dindarlık olarak sınıflamaktadır. Benzer şekilde, Gordon Allport ve Michael Ross tarafından geliştirilen tipoloji dindarlığı bireyin dinî yönelim saikleri açısından "iç güdümlü" ve "dış güdümlü" olmak üzere sınıflamaktadır (Allport & Ross, 1967, s. 432-443). Türkiye'de de dindarlığın bireysel deneyimlenmesiyle ilgili tipolojiler geliştirilmiştir. Örneğin, Günay (1999) dindarlığı şiddetinin azlığı-çokluğu, Okumuş ise "samimi" ve "gösterişçi" olması açısından sınıflamıştır (Okumuş, 2005). Bu yaklaşımlar, dindarlığı ölçülebilir ve/veya karşılaştırılabilir bir olgu olarak ele alma konusunda önemli katkılar sunmakla birlikte, dindarlığın niteliksel derinliğini ve bireyde yol açtığı ahlâkî dönüşümü ikincil planda bırakabilmektedir.

İslam düşünce geleneğinde ise dindarlığın genellikle sabit bir durumdan ziyade gelişimsel ve dönüşümsel bir süreç olarak ele alındığı görülmektedir. Özellikle ilmü'n-nefs ve tasavvuf literatüründe dindarlık, saikleri veya niceliksel boyutları temel alınarak değil, bireyin dinle kurduğu ilişkinin niteliği esas alınarak sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn* ve *el-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserlerinde dindarlığı taklidî, tahkikî ve zevk alınan dindarlık olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutmuş; bu tasnifte dindarlığın zamanla derinleşebilen ve niteliksel olarak dönüşebilen bir olgu olduğunu varsaymıştır (Köse & Ayten, 2012, s. 114).

Dindarlığın niteliğini merkeze alan bu yaklaşımın Mevlânâ düşüncesinde de belirgin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Mevlânâ, eserlerinde sıkça sûret ve mânâ ayrımına atıfla, biri dinin dışsal biçimlerini, diğeri ise içsel anlamını esas alan ve dindarlığın iki uç noktasını temsil eden dindarlık anlayışlarından söz eder. Sosyal bilim metodolojisi açısından ikili tipolojilerin, gerçekliğin karmaşıklığını basitleştirdiği ve ara kategorileri dışladığı gerekçesiyle eleştirildiği bilinmektedir (örn. Pargament, 1997; Batson, 1976). Bu çalışmada geliştirilen sûret-mânâ temelli tipoloji ise analitik bir sınıflandırma aracı olarak sunulmaktadır. Dolayısıyla, olgusal bir kategorizasyondan ziyade, Weber'in ideal tip anlayışına (Weber, 2012, s. 117-131) paralel biçimde dindarlığın niteliğini değerlendirmeye imkân tanıyan kavramsal "ideal tipler" olarak işlev görmektedir. Nitekim Mevlânâ'nın kendisi de bu iki tipin birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığını değil, birbirine geçişkenliği olan ve bireyin manevî gelişimine göre şekillenen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. O, sûreti mânâyâ ulaştıran zorunlu bir araç olarak konumlandırmaktadır (Can, 2014, c. 3, s. 267, 269, beytler 3349-3350, 3396). İnsanı 'iki âlemin eşiğinde oturan' bir varlık olarak tanımlayan Mevlânâ, bu iki kutup arasındaki mesafenin bireyin manevî gayreti ve aklî olgunlaşmasıyla aşılabileceğini vurgular. Mevlâna "Bu mânâ havuzunun temizliğinin haddi, sınırı yoktur" (Can, 2014, c. 2, s. 366, beyt 1363) diyerek manevi gelişimin bir sonu olmadığını, dolayısıyla kimsenin kalıcı olarak bir kategoriye hapsedilmediğini ifade etmektedir. Bu yönüyle sûret ve mânâ, birbirinden kopuk sabit kategoriler olmaktan ziyade, bireyin dinî ve ahlâkî tekâmülünü çerçeveleyen dinamik uçlar olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda çalışmanın tipolojisi, Weber'in ideal tip metodolojisiyle uyumlu biçimde, saf formların değil analitik kutupların temsili olarak anlaşılmalıdır.

Bu çalışmanın amacı, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde yer alan sûret-mânâ ayrımı ekseninde geliştirilen dindarlık anlayışını analiz etmek ve bu çerçevede sûreti temel alan dindarlık ile mânâyı temel alan dindarlık olmak üzere iki uç dindarlık tipini kavramsallaştırmaktır. Çalışma, Mevlânâ'nın dindarlığı niceliksel göstergelerden ziyade niteliksel, dönüşümsel ve ahlâk merkezli bir süreç olarak ele alış biçimini ortaya koymayı ve bu yaklaşımın modern dindarlık tipolojileriyle ilişkisini tartışmayı hedeflemektedir.

Sosyal ve beşerî bilimler literatüründe dindarlığın çoğunlukla ritüel sıklığı, davranışsal pratikler ve bilişsel kabuller üzerinden tanımlanması, dindarlığın bireyin iç dünyasında yol açtığı ahlâkî ve ruhsal dönüşümün arka planda kalmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de geliştirdiği sûret-mânâ temelli dindarlık ayrımının, dindarlığın niteliğini açıklamada nasıl bir kavramsal imkân sunduğu ve bu ayrımın şekilsel dindarlık ile içselleştirilmiş dindarlık arasındaki farkları nasıl görünür kıldığıdır. Bu temel problem çerçevesinde çalışma aşağıdaki araştırma sorularına cevap aramaktadır:

1. Mevlânâ'nın düşünce dünyasında sûret ve mânâ kavramları neyi ifade etmektedir?
2. *Mesnevî*'de sûreti temel alan dindarlık hangi özelliklerle tanımlanmaktadır?
3. Mânâyı temel alan dindarlık, Mevlânâ'ya göre nasıl bir dinî ve ahlâkî dönüşüme işaret etmektedir?
4. İbadetler, Mevlânâ'nın dindarlık anlayışında şekil-öz ilişkisi açısından nasıl konumlandırılmaktadır?
5. Mevlânâ'nın sûret-mânâ temelli dindarlık tipolojisi, çağdaş dindarlık tartışmalarına hangi açılardan katkı sunmaktadır?

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülmüş olup, metin çözümlemesine dayalı kavramsal ve yorumlayıcı bir analiz niteliği taşımaktadır. Araştırmada Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si temel veri kaynağı olarak ele alınmış; sûret-mânâ kavramları bağlamında dindarlığa ilişkin beyitler tematik olarak analiz edilmiştir. Değerlendirmeler, *Mesnevî*'nin Şefik Can tarafından gerçekleştirilen altı ciltlik Türkçe tercümesi temel alınarak yapılmıştır (Can, 2014). Çözümleme sürecinde Mevlânâ'nın ifadeleri tarihsel ve düşünsel bağlamı içinde değerlendirilmiş; elde edilen bulgular modern din sosyolojisi ve din psikolojisi literatüründeki dindarlık tipolojileriyle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

Mevlânâ düşüncesinde dindarlık olgusunu merkeze alan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Çakmaklıoğlu'nun "*Mevlânâ'ya Göre İnanç ve İbadet Boyutlarıyla Dindarlıkta Sûretten Mânâyâ Yöneliş*" başlıklı makalesidir. Bu çalışma, Mevlânâ'nın sûret-mânâ ayrımını esas alarak tasavvufî eğitimin bireyin dindarlık algısı üzerindeki dönüştürücü etkisini incelemekte ve özellikle inanç ile ibadet boyutlarına odaklanmaktadır. Ancak yazarın da belirttiği üzere, çalışmanın kapsamı bilinçli olarak sınırlandırılmış; dindarlığın tecrübe, ahlâkî etki ve kişilik dönüşümü gibi boyutları sistematik bir tipoloji çerçevesinde ele alınmamıştır (Çakmaklıoğlu, 2007, s. 7-28).

Benzer şekilde Altıntaş'ın "*Mevlânâ'da Dindarlık Tipolojileri*" başlıklı çalışması, Mevlânâ'nın eserlerinde yer alan farklı dindarlık tasavvurlarını betimleyici bir yaklaşımla ele almakta ve sûret-mânâ ayrımına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bu çalışmada söz konusu ayrım kavramsal bir tipolojiye dönüştürülmemekte; Mevlânâ'nın ideal ve eleştirel dindarlık anlayışları, modern dindarlık tartışmalarıyla ilişkilendirilmeden, daha çok tasavvufî ve literer bir bağlam içinde sunulmaktadır (Altıntaş, 2008, s. 82-89).

Araştırma konumuzla ilgili değerlendirilebilecek bir diğer çalışma, Ejder Okumuş'un "13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla: Mevlana'nın Mânâ Toplumundan Çağdaş Topluma Sosyolojik Yansımalar" başlıklı makalesidir (Okumuş, 2014). Söz konusu çalışma, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sindeki sûret-mânâ ayrımını sosyolojik bir perspektifle ele almakta ve bu ayrımı bireyin iç dünyasından toplumsal alana taşıyarak toplum kavramını mânâ ekseninde yeniden yorumlamaktadır. Okumuş, Durkheim'ın kolektif bilinç kavramıyla kurulan karşılaştırma üzerinden Mevlânâ'nın toplum

anlayışının çağdaş sosyolojiye özgün katkılar sunduğunu öne sürmektedir. Ancak bu çalışma odağını bireysel dindarlığın niteliği ve tipolojisi üzerine değil, toplumsal birlik, dayanışma ve mânâ toplumu kavramı üzerine yoğunlaştırmaktadır. Sûret-mânâ kavram çiftinin bireyin dinî deneyimindeki işlevi ve bu ayrımın dindarlık tipolojisine dönüştürülmesi, söz konusu çalışmada ayrıca ele alınmamaktadır.

Bu çalışma ise söz konusu literatürden farklı olarak, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de geliştirdiği sûret ve mânâ merkezli dindarlık anlayışını açık bir tipolojik çerçeve içinde ele almakta; dindarlığı yalnızca inanç ve ibadet düzeyinde değil, nefis terbiyesi, ahlâkî dönüşüm, içselleştirme ve dinî tecrübenin kalıcı etkileri üzerinden analiz etmektedir. Ayrıca çalışma, Mevlânâ'nın dindarlık tasnifini modern din sosyolojisi ve din psikolojisi literatüründe yaygın olarak kullanılan dindarlık tipolojileriyle ilişkilendirerek, klasik bir tasavvuf metnini çağdaş teorik tartışmalarla buluşturmaktadır. Bu yönüyle makale, Mevlânâ'da sûret-mânâ ayrımını yalnızca tasavvufi bir tema olarak ele almakla kalmamakta; bu ayrımı dindarlığın niteliğini, derinliğini ve dönüştürücü kapasitesini açıklayan analitik bir tipolojiye dönüştürerek literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

1. SÛRET ve MÂNÂ KAVRAMLARI

Sûret-mânâ ayrımı Mevlânâ'nın sadece dindarlıkla ilgili kullandığı bir kavramsallaştırma değildir. Bu iki kavramın Mevlânâ'nın fikir dünyasının en önemli mefhumları arasında olduğunu söylemek abartılı olmaz. Bu nedenle öncelikle söz konusu iki kavramın Mevlânâ'nın düşünce dünyasında ne anlama geldiğinin incelenmesi bu çalışmanın başlığına çıkardığımız iki dindarlık tipinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Mevlânâ sûret ve mânâ kavramlarını sık sık aynı bağlam içinde, karşılaştırmalı ve birbiriyle olan ilişkilerini belirterek ele alır. Böylece her iki kavramın daha anlaşılır hale gelmesini sağlar. Yine sûret ve mânâ kavram çiftini ifade etmek üzere yer yer zahir-batın, ten-ruh/can, testi-su/şarap, düşünce-söz/ses kavram çiftlerine de başvurmakta, çeşitli teşbihlerle konuya açıklık kazandırmaktadır: “Mânâ âlemi, fikir ve düşünce gibidir. Sen sûret âlemini, düşünceden meydana gelen söz ve ses bil” (Can, 2014, c. 1, s. 90, beyt 1136).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Mevlânâ sûret-mânâ ayrımını bu âlemin tamamına teşmil etmektedir. Dolayısıyla her şeyin bir sûreti, bir de mânâsı bulunmakta ve mânâ ile sûret arasındaki ilişki düşünce ile söz ve ses arasındaki ilişkiye benzetilmektedir. Her ne kadar sufizm için bizim gerçeklik olarak kabul ettiklerimiz bir yanılsamadan ibaret olup, asıl gerçeklik henüz tanık olunmamış, dolayısıyla gerçekliğini aktarmak oldukça güç olan ‘manevi alem’e ait olsa da bu tür teşbihlerle aşkın gerçekliğin hiç değilse ihsas ettirilmesi amaçlanmaktadır (Şenderin, 2007, s. 445-446).

Sesler bir düşüncenin ifadesi olmadığı zaman gürültü dışında bir şey ifade etmezler. Nasıl ki, söz ve sözü oluşturan sesler kendi başına bir işleve sahip olmayıp belli bir düşüncenin ifadesi işlevini yerine getiriyorlar, aynı şekilde sûret âlemi de kendiliğinde herhangi bir önem taşımayıp mânâ âleminin bir dışavurumu fonksiyonunu yerine getirmektedir. Öte yandan bir düşünce sesli olarak ifade edilmediği ve söze dökülmediği sürece dışavurumu gerçekleşmiş olmaz. Nasıl ki, düşünce söz ve ses aracılığıyla ifade edilmektedir, mânâ âlemi de sûret âlemi vasıtasıyla ifade bulunmaktadır.

Mevlânâ sûret mânâ ilişkisini anlatmak için başka bir yerde çiçek-meyve ve beden-can teşbihine başvurmaktadır: “Çiçek şekilden, sûretten ibarettir. Meyve de mânâdır. Çiçek bir müjdecidir, meyve ise Allah'ın nimetidir” (Can, 2014, c. 1, s. 186, beyt 2930). “Çiçekler dökülünce, meyveler baş gösterir; beden de kırılınca can baş gösterir” (Can, 2014, c. 1, s. 186, beyt 2929).

Bu mısralarda Mevlânâ sûretin cazibeli fakat gelip geçici olduğunu, mânânın ise kalıcı olduğunu anlatmaktadır. Başka bir mısradan bu görüşünü farklı bir şekilde ifade etmektedir: “Şekil, sûret görünen her şey gölgeden ibarettir; mânâ ise güneştir!” (Can, 2014, c. 6, s. 667, beyt 4749).

Burada sûretin varlığı mânânın varlığına bağlanmaktadır. Nasıl gölgenin varlığı güneşin varlığına bağlıysa ve güneş var olmadıkça gölge de var olamazsa, aynı şekilde mânâ olmazsa sûret

de var olamaz. Anlaşılabacağı üzere Mevlânâ mânânın önemini ve asıl oluşunu daima vurgulamaktadır. Sûret çoğu zaman güzel görünüşü itibarıyla insanları yanıltabilse de fani olması sebebiyle, ebedi olan mânânın önüne geçmemesi gerekmektedir: “Bilmiş ol ki, görülen maddi şekil, güzellik yok olur gider. Fakat mânâ âlemi ebedi kalır; ölümsüzdür. Ne vakte kadar testinin şekli, biçimi ile üstündeki nakışlarla oyalanıp duracaksın? Testinin şeklini, nakşını bırak da içindeki suyu ara” (Can, 2014, c. 2, s. 334, beytler 1020-1021).

Mevlânâ'nın sûret ve mânâ ile ilgili bütün söyledikleri birlikte ele alındığında onun sûreti/şekli genellikle bir şeyin kendisi ve aslıymış gibi algılanan fakat gerçekte o şeyin kendisi olmayan 'kabuk'; mânâyı da genellikle sûret tarafından üstü örtülen, dolayısıyla da zor algılanabilen 'öz' olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle de hakikat sûrette değil, mânâda saklıdır. Dolayısıyla nihai amaç mânâyı ulaşmak olmalıdır.

2. SÛRETİ VE MÂNÂYI TEMEL ALAN DİNDARLIK TİPLERİ

Mevlânâ sûret mânâ ilişkisini sık sık ruh beden kavramları bağlamında ele almakta, insanın sûret alemine ait olan bedenini ve mânâ alemine ait olan ruhunu/canını, eğilimleri açısından değerlendirmektedir. *Mesnevî*'de insan sadece beden ya da ruh olarak kabul edilmemiştir. Bedensiz ruh eylemsiz, ruhsuz beden ise ölüdür. Her iki durumda da ortadaki varlık, insan olma niteliğine sahip olamaz. İnsan insan yapan şey ruh-beden ayrışmazlığında ve ruh-beden ilişkilerinde, yani hayatta gizlidir (Erginli, 2006, s. 255). Mevlânâ, canın ihtiyacı olan mânâ denizinin, bedenın ihtiyaçlarına ve sûret âlemine kurban edilmemesi gerektiğini tembihlemektedir:

‘Sûret alemine ve toprağa mensup olan şu kuru beden karada gezebilir. Canın seyri ise mânâ denizinin ortasına ayak basmaktır. Ömür, bazen dağlara tırmanarak, bazen denizleri geçerek, bazen de ovaları aşarak bu toprak âleminde geçti, gitti. Böylece kıymetli ömrünü geçim derdi uğruna, şu madde âleminde harcaşıp dururken, mânâ âleminin âb-ı hayatını nerede bulacaksın?...’ (Can, 2014, c. 1, s. 52, beytler 572-574).

Bu bağlamda Mevlânâ, varlıkları sûret ve mânâ âlemine yönelimleri açısından üçe ayırır: Bedeni/sûreti temsil eden varlıklar olarak hayvanlar biyolojik ihtiyaçları ve içgüdüleri dışında herhangi motivasyonu bulunmayan varlıklardır. Bunun tam zıddı olan varlık da hırs, heva, heves sahibi olmayan, sadece Allah aşkı ile diri olan meleklerdir (Can, 2014, c. 4, s. 492-493, beytler 1497-1501). İnsanoğlu adeta bu iki varlığın karışımı olarak üçüncü varlık çeşidini oluşturmaktadır: “İnsan; yaratılışı gereği, eşek olan yarısı ile aşağılıklara, belden aşağı duygulara meyleder. Melek olan öbür yarısı ile de başı göklere yönelir, yücelikler arar. Akla uygun şeylere kendini verir” (Can, 2014, c. 4, s. 493, beyt 1503).

Bazı araştırmacılara göre Mevlânâ, insanı çift kutuplu bir varlık olarak görmekten ziyade, aslında insanın “iki âlemin eşiğinde otur”duğunu söyler. “İki âlemin eşiğinde oturmak” ifadesi, bir yönüyle iki âleme ait olmak, bir yönüyle her iki âleme yönelme eğilimine sahip olmak, başka bir yönüyle de her iki âlemi bilmek ve tanımak anlamını taşır. Dolayısıyla konuyu insan-ı kâmil bağlamında ele alan Mevlânâ, çift kutupluluğun bir uyumsuzluk olarak kalmasını insan için bir kader olarak görmemiş, bu uyumsuzluğun, uyum ve teklîğe dönüştürülebileceği inancını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, insanın kâmil olmak üzere yaratıldığı düşüncesinin, Mevlânâ'nın temel sezgi ve düşüncesi olduğu ifade edilmiştir (Erginli, 2006, s. 253).

Mevlânâ insanın “eşiğinde oturduğu” bu “iki âlem”den hangisini amaç olarak tercih etme konusunda karar verirken seçimin fani olan değil, ebedi olan âlemden yana kullanılması gerektiğini söylemektedir. Diğer bir ifadeyle, bedenın/sûretin ihtiyaçlarına değil, ruhun/mânânın ihtiyaçlarına yönelmemiz, bedeni değil, ruhu besleyen bir hayat yaşamamız gerektiğini tembihlemektedir (Can, 2014, c. 1, s. 236, beytler 3684-3693). “Ey sûrete, şekle tapan kişi, ne zamana kadar, sûrete tapıp duracaksın? Senin mânâsız canın, sûretten kurtulamadı gitti. Eğer insan, şekli ile sûreti ile insan olsaydı; Hz. Ahmed (s.a.v.) Efendimiz ile Ebu Cehil bir olurdu, aralarında fark olmazdı” (Can, 2014, c. 1, s. 61, beytler 727-728).

Mevlânâ, sûretin ancak özü korumak için var kılındığını ifade ederek mânâyı da sûretin kanadı olarak tanımlamıştır. Mânâ dilini öğrenmeden ikiliğin ortadan kalkmayacağını, insanın asıl gıdasının yeryüzünde değil gökyüzünde olduğunu, nefsânî gıdalardan kesilip manevî gıdalarla beslenmek gerektiğini, maddede ileride olanların çoğu zaman mânâda geride kalabildiklerini, vurgulamıştır (Özköse, 2007, c. 1, s. 153). Peki, ruhumuzu besleyen, mânâ âlemine ulaşmamızı sağlayan bir yaşamın nasıl olması gerekiyor? Diğer bir ifadeyle ruhun gıdası nedir? Mevlânâ'nın bu soruya cevabı nettir: din san'atı. "Bedeni beslemek, onun ihtiyaçlarını gidermek için bir sanat öğrendin; bir işin var, bir mesleğin var. Ruhunu beslemek için de din san'atını öğrenmeye çalış... Öbür dünya da, yani ahiret âlemi de pazarlarla, kazançlarla dopdolu bir şehir gibidir. Sen, kazancın yalnız bu dünyada olduğunu sanma!" (Can, 2014, c. 2, s. 453, beytler 2592, 2595).

Mevlânâ din sanatının getireceği kazanç ile neyi kastetmektedir? Diğer bir ifade ile dindarlığın temel çıktıları Mevlânâ'ya göre nedir? Mevlânâ'nın bu soruya verdiği cevap onun dindarlık anlayışını da ortaya koymaktadır: "Ey akılsız kişi! Din kazancı Allah aşkıdır; gönül cezbesidir." (Can, 2014, c. 2, s. 452, beyt 2601).

Dindar kişi Allah aşkı, gönül cezbesi için gayret eden kişidir. Bu, mânâyı temel alan dindarlıktır. Mevlânâ mânâyı temel alan dindarlığın içerik ve kapsamını eserlerinde ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Fakat bu dindarlık tipini ele almadan önce Mevlânâ'nın mânâyı, ilahi aşkı, ruhun beslenmesini temel almayan, sadece bedenine yerine getirilen, şekilde kalan dindarlık tipi ile ilgili yaklaşımını incelememiz daha aydınlatıcı olacaktır.

2.1. SÛRETİ TEMEL ALAN DİNDARLIK TİPİ

Mevlânâ yapılan ibadetlerin ve iyiliklerin tek başına kurtuluşumuzu sağlama konusunda her zaman yeterli olmayabileceğini ve bu konuda kendimizi garanti altında görmememiz gerektiğini tembihlemektedir (Can, 2014, c. 1, s. 212, beytler 3294-3295). İbadetlerin ve güzel davranışların sadece şekilde kalmaması gerektiğini sık sık vurgulamaktadır. O zaman şekilde kalan, sûrete dayalı olan dini yaşam ve ibadetlerle ne kastediliyor?

Mesnevi'de anlatılanlardan hareketle, kişinin karakterinde, iç dünyasında, maneviyatında, Hakk'a olan aşkıyla olumlu kalıcı değişim ve dönüşümlere neden olmayan dindarlık yaşamının Mevlânâ tarafından sûrete dayalı dindarlık olarak değerlendirildiğini görüyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mesnevi'ye göre, ibadetler üç durumda insanın manevi dönüşümünde olumlu kalıcı etkiye sahip olmaz; dolayısıyla şekilde kalır ve mânâyı ulaşmayı sağlayamaz: 1. Nefsani arzular terbiye edilmezse. 2. Tahkiki değil, taklidi bir iman ve dindarlık söz konusuysa. 3. İbadetler gaflet içinde ve sadece bir ritüelden ibaret görülerek yerine getiriliyorsa. Bunları sırasıyla ele alarak biraz daha detaylandırmaya çalışalım.

Mevlânâ dinî yaşamdan feyz alamamanın ve mânâ kapısını açamamanın sebeplerinden biri olarak nefsin benliğimiz üzerindeki egemenliğini göstermektedir: "İlahî feyz ve mânâ kapısının âfeti, şehvet ve nefsanî arzular, kötü istekler, kötü özlemlerdir" (Can, 2014, c. 2, s. 257, beyt 10).

Mevlânâ, dindarlığın temeline koyduğu nefis terbiyesinin, sûreten yerine getirilen ibadetlerin mânâna sonuçsuz kalmaması ve yapılan ibadetlerden manevî haz ve gönül huzuru elde edilebilmesi için önemli olduğunu çeşitli vesilelerle vurgular (Çakmakoglu, 2007, s. 21). Dolayısıyla terbiye edilmemiş nefsanî arzuların manevi zevk ile bir arada var olamayacağını söyler. Mesnevi'de kullanılan bir teşbihte nefsanîyet kana, mânâ saf süte benzetilmekte ve ikisi karıştığında sütün saflığının yok olacağı ifade edilmektedir: "Ey Hakk yolunun yolcusu, eğer ihtiyatsız olarak kan, yâni nefsanîyet tarafına bir adım atacak olursan, senin mânâ sütün kanla karışır, bulanır, kan olur gider" (Can, 2014, c. 2, s. 257, beyt 14).

Nefsini terbiye edemeyen ve nefsin tuzaklarından kurtulamayan kişinin ibadetleri tamam olmaz, sadece şekilden ibaret kalır. Mevlânâ bu durumu ambar ve fare teşbihi ile anlatmaktadır. Söz konusu teşbihteki ambar gönül dünyamızı, manevi kazanımlarımızı, fare de nefsi ve şeytanı ifade etmektedir. İnsanoğlunun bu dünyada yaptığı ibadetler ambara - kendi manevi dünyasına

buğday taşımaya benzer. Fakat ambarda fare, diğer bir ifadeyle nefis veya şeytan varsa toplanan buğdaylar kaybediliyor:

‘Ey Hakk tâlibi can, önce ambara giren fareden kurtulma çaresini ara, ondan sonra buğday toplamaya çalış. Büyüklerin büyüğü olan, gönüllere gönül kesilen sevgili peygamberimizin; “Namaz ancak kalb huzuru ile tamam olur” hadisini hatırla da nefsten, yani şeytandan kurtulmak için kalb huzuru ile namaza başla. Eğer ambarımızda, hırsız bir fare bulunmasaydı, kırk yıllık ibâdet buğdayı nereye giderdi? Her gün azar azar da olsa, candan ve sevgi ile yapılan ibadetlerden, iyiliklerden hâsıl olan iç rahatlığı ve huzur neden gönlümüzde hissedilmiyor?’ (Can, 2014, c. 1, s. 51-52, beytler 380-383).

Mevlânâ nefsin benlik üzerindeki egemenliğine aldırmama ve nefsten kaynaklı günahları önemsememe durumunda ibadetler şeklen eksiksiz olsa bile manen haz vermeyeceğini söylemektedir. Bu durum Mesnevi’de geçen bir öyküde uzunca anlatılmaktadır (Can, 2014, c. 2, s. 513-515, beytler 3364-3397). Söz konusu öyküye göre, Hz. Şuayb ile bir kişi arasında geçen konuşmada, kişi kendisinin günah ve cürümler işlediğini fakat Allah’ın bunları gördüğü halde kendisini cezalandırmadığını, lütuf ve keremi ile onu bağışladığını söylüyor. Allah (c.c.) o kişinin kendi duygularının ve nefsanî isteklerinin esiri olduğunu ve kendisi her ne kadar farkında olmasa da aslında cezalandırıldığını Şuayb (a.s.)’a vahiyle bildiriyor. Söz konusu ceza, manevî dönüşümün gerçekleşmemesi, mânâ âleminin kapısının o kişiye açılmamasıdır:

‘Onun cezasını verdiğimin bir tek belirtisi şu: o kulluk vazifesini yapıyor, oruç tutuyor. Namaz kılıyor, zekat veriyor, daha başka işler yapıyor. Fakat hiç birinde bir zerre kadar bile manevî zevk bulamıyor. İbadetlerde bulunuyor, hayırlı işler yapıyor ama bir zerre bile tat alamıyor. İbadeti şeklen iyi, kulluğu güzel ama ruhu, mânâsı güzel değil; cevizler çok iyi ama içleri boş. İbadetlerin meyve vermesi için gönülde manevî bir zevk lazımdır. Çekirdeğin fidan vermesi için içli olması gerekir’ (Can, 2014, c. 2, s. 515, beytler 3392-3396).

Mesnevi’de şekile, sûrete dayalı dindarlığa yol açan diğer bir durumun taklidi iman ve dindarlık olduğuna dikkat çekilmektedir. Mevlânâ taklidi “her iyiliğe bir afet” olarak görmekte, taklitçinin ağzından hakikati anlatan kelimeler çıksa bile onun gönlünün hakikatten bihaber olduğunu söylemektedir. Taklitçi hakikatle ilgili kendi sözlerinden mest olur, fakat bu mestlik ile hakikat şarabının verdiği mestlik arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Mevlânâ mânâ âleminin, hakikatin bilgisine sahip olanlarla taklitçiler arasındaki farkı şöyle anlatmaktadır:

‘Gerçeği bilen hakikatçi ile taklitçi arasında çok fark vardır. Hakikatçi Davud (a.s.) gibidir. Taklitçi ise sestten ibarettir. Hakikatçinin sözünün kaynağı, gönül yanısıdır. Taklitçi ise, eski sözleri öğrenir de, hep onları tekrar eder durur. Sakın taklitçinin söylediği sözlerle aldanma; öküz, yükü çeker ses çıkarmaz ama kağı bir iş yapmadığı halde inim inim inler’ (Can, 2014, c. 2, s. 293, beytler 493-495).

Mevlânâ’ya göre, taklide ve şekle dayalı dindarlık bir başlangıç olabilir ama aklî olgunluğa eriştikten sonra istidlâli dindarlık düzeyine çıkma yolunda gayret sarf etmek gerekir. Mevlânâ, taklide dayanan dindarlığın taassup ve dar görüşlülüğü beraberinde getirdiğini, böyle bir kimsenin, eşyanın arka planını kavrayamayacağını, ibadetlerin hikmet ve esasına vakıf olamayacağını söylemektedir (Altıntaş, 2008, s. 86). Ayrıca taklitçi, yaptığı ibadetlere ve kulluğa karşın manevî bir zevk ve kazanım da elde edememektedir. Mevlânâ’ya göre bu durum taklitçinin Hakk’ı bir şey umduğu, bir şey elde etmek istediği için sevmesinden kaynaklanmaktadır. Manevî kazanım ve zevk Allah’ı ancak Allah için sevenlere nasip olmaktadır. Mevlânâ bu düşüncesini dadıdan süt emen çocukla dadıya âşık olan kişi arasındaki farkı anlatarak açıklamaya çalışmaktadır: “Bu taklitçi, dadısını süt emmek için sever, öbürü ise o görünmeyen güzele, o yüzünü örtmüş güzele gönül vermiştir, ondan başka isteği yoktur. Süt emen çocuk, dadısının güzelliğini bilmez ki, onda gönlünün arzu ettiği şey, yalnız süttür. Öbürü ise ancak dadıya âşıktır. Aşkta, tek bir dilekten başka bir ümidi yoktur” (Can, 2014, c. 3, s. 361, beyt 4592-4594).

Mesnevi’de ibadetlerin adeta ritüelden ibaretmiş gibi gaflet içinde yerine getirilmesi sûrete dayalı, şekilde kalan dindarlığı ortaya çıkaran üçüncü durum olarak zikredilmektedir. Mevlânâ bütün ibadetlerin bir içeriğe, anlama sahip olduğunu ve yapılan ibadetin her aşamasında bu anlamın farkında olmanın önemi üzerinde durmaktadır. Kurban ettiğimiz hayvanı kesmeden

önce nasıl Allahuekber diyorsak namaza başlamadan da tekbir getirerek nefsimizi Allah'ın huzurunda kurban etmek için hazırlanırız. Besmeleyle birlikte de aynen hayvanın kurban edilmesinde olduğu gibi nefsimizi öldürürüz. Böylece beden namazda şehvetlerden ve hırslardan kurtulur. Mevlânâ namazın bütün aşamalarının - kıyamın, rükûnun, secdenin ve sonda verilen selamın anlamını ayrıntılı şekilde anlatarak bu derin anlamların farkında olarak ibadetlerimizi yerine getirmemiz gerektiğini söyler (Can, 2014, c. 3, s. 188-190, beytler 2140-2173). Bu şekilde yapıldığı takdirde ibadetlerin manevi bir kazanç ve haz sağlayacağını, aksi durumda sadece şekilden ibaret, bize bir şey katmayan davranışlar olacağını vurgulamaktadır: “Namazdaki bu hoş işaretleri gör de, sonunda, kesin olarak işin böyle olacağını anla... Aklını başına al da namaz yumurtasından civciv çıkar, yani namazdan mânânen yararlan, yoksa dane toplayan bir şey öğrenmemiş kuş gibi, Allah'ın büyüklüğünü düşünmeden yere başını koyup kaldırma” (Can, 2014, c. 3, s. 190, beytler 2174-2175).

Peki, bütün bunları anlatırken Mevlânâ, dinî ibadetlerin şekilsel boyutunu gereksiz mi görüyor? Tarihte bazı Mevleviler Mevlânâ'yı bu şekilde yorumlamış ve kendilerinin “namaz ehli değil, niyaz ehli” olduklarını, ibadetlerin önemsizliğini, “kalp gözünün açık olması”nın yeterli olduğunu öne sürmüşlerdir (Gölpınarlı, 1983, s. 85). Gerçekte Mevlânâ'nın hangi görüşte olduğunu Mesnevi'den hareketle öğrenmemiz mümkün.

Mesnevi'yi bir bütünlük içerisinde okuduğumuzda Mevlânâ'nın, asıl amacın mânâ âlemi olduğunu, şeklin fani olduğunu ve şekilde takılıp kalmamak gerektiğini vurgulamasına rağmen, şekilsel boyut olmadan mânâyâ ulaşamayacağına dikkat çektiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle ruhun/canın kurtuluşunun bedenini yerine getireceği ibadet ve iyilikler olmadan sağlanamayacağını söylemektedir:

‘Dervişlerin bu riyâzatları ne içindir? Çünkü bedene gelen eziyetler, sıkıntılar ruhların sağlığını temin eder. Bir Hakk yolcusu riyâzatta ruhun bekasını, ölümsüzlüğünü bulmasa, fazla oruç tutmak, fazla yorucu ibadetlerde bulunmak sûretiyle, bedenini hırpalar, hasta eder mi idi?... Sen de riyâzata canla, başla müşteri ol; çünkü bedenini Allah yolunda hizmete verirsen, canını kurtarmış olursun’ (Can, 2014, c. 3, s. 267, 269, beytler 3349-3350, 3396).

Burada dikkatten kaçırılmaması gereken nokta kurtuluşa götüren ibadet ve iyiliklerin sadece bedensel olmadığı gibi bedenden bağımsız da olmayışıdır. Mesnevi’de ideal dindarlık tipi olarak karşımıza çıkan “mânâyı temel alan dindarlık tipi” aslında dindarlığın şekilsel boyutunu da kapsamaktadır. Mânâyı temel alan dindarlık, dindarlığın şekli boyutunu dışlamayan fakat şekilde takılıp kalmadan, asıl amacın mânâ olduğunun farkında olan bir dini yaşam biçimidir. Sûret kendi başına değersiz olmakla birlikte, mânâyâ ulaştıran bir araç olduğu ölçüde değerlidir. Dolayısıyla nihai amaç olarak mânâyı işaret eden Mevlânâ, ne sûreti ne de mânâyı dışlar; nihai amaç olarak mânâyâ işaret ederken, sûretten mânâyâ yönelen ve bu bütünlük içerisinde yerine getirilen bir dini yaşamı idealleştirir.

2.2. MÂNÂYI TEMEL ALAN DİNDARLIK TİPİ

Mevlânâ manevi dönüşümü, ruhsal olgunlaşmayı, mânâ âlemine ulaşmayı oldukça önemsemektedir. Hatta Mesnevi’de onun dinî ibadet ve ritüelleri bu amaca hizmet eden veya etmesi gereken araçlar olarak gördüğüne işaret eden çok sayıda mısralar bulunmaktadır. Mevlânâ, bizi süfli âleme doğru çeken hayvani ruhu etkisiz hale getirerek, onun yerine ölümsüz bir ruh koymamız gerektiğini, bunun da sadece ibadetlerle ve iyiliklerde bulunma ile mümkün olamayacağını, o iyilikleri Hakk'ın huzuruna götürebilmekle olacağını söylemektedir (Can, 2014, c. 2, s. 327, beytler 942-943). Peki, bu nasıl başarılacaktır? Mevlânâ'ya göre ibadetler, iyilikler vb. olumlu davranışlar a'razlardır. Fakat “a'raz iki zaman zarfında bakî kalmaz” (Can, 2014, c. 2, s. 327, beyt 946). Dolayısıyla namaz ve oruç gibi ibadetlerin sûretleri de birer araz oldukları için fanidirler. Oruç, namaz vb. davranışların fani olan boyutunu Hakk'ın huzuruna götürmemiz mümkün olmayacaktır. Hakk'ın huzuruna götürebileğimiz şeyin fani olmayan bir şey - yani cevher - olması gerekiyor ki, insandaki cevher de, Allah tarafından insana üfürülmüş olan ruhtur. O halde Allah'ın huzuruna götürebileğimiz şey, namazın, orucun, iyiliklerin kendisi değil, onların ruhta oluşturacakları olumlu, iyileştirici etkileridir:

‘A’razlar götürülemez. Mesela; kılınan namazları, tutulan oruçları dünyadan ahirete götürmek mümkün değildir. Fakat a’razlar, yani namazlar, oruçlar ruhtaki, cevherdeki hastalıkları, yani kötü huyları, manevi etkileri giderirler. Bu a’razların, yani namazın, orucun, yapılan iyiliklerin, ibadetlerin feyz eseri olarak, cevher, yani ruh, manevi hastalıklardan arınır. Perhiz eden hastanın iyileşmesi gibi, iyiliğe döner’ (Can, 2014, c. 2, s. 327-328, beytler 947-948).

Görüldüğü üzere, Mevlânâ’da mânâyı temel alan dindarlık, yapılan ibadetlerde sûretin, şekilsel boyutun ötesine geçmeyi hedeflemektedir. Asıl amaç o şekilsel boyutun ötesine geçerek kalıcı ve olumlu ahlaki-manevi dönüşümler sağlamak olmalıdır. İbadet ve iyiliklerde bulunma eylemlerinin ruhu arındıran, iyileştiren bir işleve sahip olması gerekir. Fakat buradan hareketle belli bir manevi olgunluğa ulaşan birisinin ibadetleri bırakabileceği veya artık ona ihtiyacı kalmadığı şeklinde bir sonuç çıkarmak Mevlânâ’nın yaklaşımıyla hiçbir şekilde örtüşmez. Çünkü Mevlânâ Mesnevi’de manevi temizliğin belli bir sınırının olmadığını söylemektedir: “Bu mânâ havuzunun temizliğinin haddi, sınırı yoktur” (Can, 2014, c. 2, s. 366, beyt 1363). İkinci olarak Mevlânâ’nın araz ile cevheri kuş-yumurta misali birbirini doğuran unsurlar olarak gördüğünü (Can, 2014, c. 2, s. 330, beyt 982). ve ibadetleri araz, manevi olgunlaşmayı da cevher olarak değerlendirdiğini dikkate aldığımızda, ibadetler ile manevi olgunlaşmanın birbirine bağımlı olduğuna ve ikisinin de sadece bir döngü içerisinde varlığını sürdürebildiğine inandığını anlıyoruz.

Mesnevi’de sık sık ibadetlerin şekilsel boyut ve rükunları ile ruhsal-manevi olgunlaşma arasında sembolik bağlantı ve benzerliklerden bahsedilmektedir. Dere kıyısında bulunan kerpiçten ve yüksek bir duvarın üstüne çıkan susamış bir kişinin hikâyesi bu sembolik benzerliği namazdaki secde ile Hakk’a manevi yaklaşma arasında kurmaktadır. Söz konusu kişi suya yaklaşabilmek için duvardan kerpiç koparıp suya atmaya başlar. Kopardığı her kerpicini suya atmakta ve sudan gelen sestense mest olmaktadır. Hikâyede su Hakk’ı ve mânâ âlemini, kerpiçten duvar bedenimizi ve sûret âlemini temsil etmektedir.

‘Kerpici her koparışında yüksek duvar, kerpici azalması yüzünden biraz daha alçalıyor. Duvarın alçalması bir yakınlık; onun ortadan kalkması ise kavuşmak, buluşmak olacak. İşte namaz kılariken secde etmek de “Secde et yaklaş” ayetinde olduğu gibi duvardan kerpiç koparmaya benzer. Ve Hakk’a manen yaklaşılmaya sebep olur. Bu varlık duvarı yüksek bulundukça, baş eğmeye yani secde etmeye engel olur. Bu toprak bedenden kurtulmadıkça, eğilip âb-ı hayata secde etmek ve ondan doya doya içmek imkânı yoktur’ (Can, 2014, c. 2, s. 352-353, beytler 1207-1211).

Hikâyeden de anlaşılacağı üzere, Mevlânâ burada secdenin iki boyutundan bahsetmektedir. Birisi namazda bedensel bir hareket olarak yapılan secde, ikincisi ve daha önemlisi ise Hakk’a, mânâ âlemine manevi açıdan yaklaşma anlamında secde. Secdenin asıl amacı Hakk’a yaklaşmak ve eğilip onun hayat suyundan içmektir. Namaz sırasında yapılan secdeler susuz kişinin hikâyesinde olduğu gibi duvardan kerpiç koparma, yani sûretin ve bedensel olanın ötesine geçmek için gösterilen bir çabaysa, yapılan secde amacına ulaşmış olur. O zaman, Mesnevi’nin bir başka yerinde ifade edildiği üzere “şekil secdesi değil, gönül secdesi” (Can, 2014, c. 2, s. 401, beyt 1801). yapılmış olur.

Mesnevi’de mânâyı temel alan dindarlık bir olgunlaşmaya, pozitif ve kalıcı bir karakter dönüşümüne işaret etmektedir. Mevlânâ, ahiret âleminde meleklerin müminlere hitaben söylediklerini anlatan bir hikâyede bu karakter değişim ve dönüşümünün yön ve istikametinden bahsetmekte, müminlerde nefsin veya alt benliğin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlatmaktadır:

‘Uğraştığınız, mücadele ettiğiniz ibadetlerle, iyiliklerle Allah rızası için onun [nefsin] ateşini söndürdünüz. Alev alev yanan şehvet ateşiniz, takva yeşilliği, hidayet nuru oldu. Hiddet, öfke ateşiniz; sabır ile, hoşgörü ile, yaptığınız iyiliklerle hilm haline geldi. Bilgisizlik karanlığı da çalışmanızla bilgi oldu. Hırs ve cimrilik ateşiniz cömertliğe çevrildi. Diken gibi olan hasediniz gül bahçesine döndü’ (Can, 2014, c. 2, s. 451, beyt 2560-2564).

Bu çalışmanın başından itibaren mânâyı temel alan dindarlıkla ilgili ele alınan önemli hususları bir araya getirdiğimizde, bu dindarlık tipinin etki ve sonuçları açısından sûreti temel alan dindarlıktan farklılık gösterdiği birkaç nokta özellikle dikkat çekmektedir. Öncelikle mânâyı temel alan dindarlık, yapılan ibadetlerin manevi açıdan zevk vermesini sağlayan bir dindarlık tipidir. Onun diğer bir sonucu karakterin kalıcı olarak olumlu yönde değişmesini sağlamasıdır. Nihayet mânâyı temel alan dindarlık, gönlün Hak tarafından çekilmesini sağlayan ve Allah aşkını gönülde yerleştiren bir dindarlık tipidir. Bu analizler doğrultusunda, Mesnevî'den hareketle sûrete ve mânâya dayalı dindarlık tiplerinin on iki analitik boyut üzerinden karşılaştırması yapılmış ve söz konusu karşılaştırma aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Sûret ve Mânâ Temelli Dindarlığın Sistematiik Karşılaştırması

Boyutlar	Sûreti Temel Alan Dindarlık	Mânâyı Temel Alan Dindarlık
Dindarlığın Odağı	Dinî pratiklerin dış biçimi (şekil, ritüel)	Dinî pratiklerin iç anlamı ve ruhsal etkisi
İbadet Anlayışı	İbadetler şeklen yerine getirilir	İbadetler ruhu arındıran araçlar olarak görülür
İman Biçimi	Taklide dayalı iman	Tahkike ve içselleştirmeye dayalı iman
Nefs ile İlişki	Nefs terbiyesi ihmal edilir	Nefs terbiyesi merkezi bir konumdadır
Manevî Zevk ve Haz	İbadetlerde manevî tat ve huzur yoktur	İbadetler manevî zevk ve gönül huzuru üretir
Gaflet-Farkındalık	Gaflet hâlinde yapılan ibadetler	Anlam ve farkındalıkla yapılan ibadetler
Dinî Bilgi Kullanımı	Ezber, tekrar ve taklit ağırlıklıdır	Bilgi hikmet ve idrak boyutuyla içselleştirilir
Ahlâkî Etki	Kalıcı ahlâkî dönüşüm üretmez	Karakterde kalıcı ve olumlu dönüşüm sağlar
Allah ile İlişki	Karşılık ve beklenti merkezlidir	Allah aşkı ve gönül cezbesi temellidir
Sûret-Mânâ İlişkisi	Sûrette takılı kalınır	Sûretten mânâyâ yönelen bütüncül yaklaşım
İbadetlerin Ontolojik Statüsü	A'raz olarak kalır, cevhere dönüşmez	A'razdan cevhere (ruhsal dönüşüme) yol açar
İdeal İnsan Tasavvuru	Şekilsel olarak dindar birey	Ruhen olgunlaşmış, insan-ı kâmil ufkuna yönelen birey

3. MEVLÂNÂ'NIN SÛRET-MÂNÂ TEMELLİ DİNDARLIK ANLAYIŞININ MODERN DİNDARLIK KURAMLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

Allport ve Ross'un iç güdümlü (intrinsic) ve dış güdümlü (extrinsic) dindarlık ayrımı, modern din psikolojisinde bireyin dine yönelik yönelimini açıklamada temel referans noktalarından biridir. Allport ve Ross'a göre dış güdümlü dindarlık, dinin birey tarafından güvenlik, statü, toplumsal kabul veya rahatlatma gibi araçsal amaçlar doğrultusunda kullanılması anlamına gelirken; iç güdümlü dindarlık, dinin bireyin kişiliğine içkin, kapsayıcı ve hayatı dönüştürücü bir değer olarak yaşanmasını ifade eder (Allport & Ross, 1967, s. 434-435).

Bu ayrım, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de geliştirdiği sûreti temel alan ve mânâyı temel alan dindarlık tipleriyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Sûreti merkeze alan dindarlık, ibadetleri ve dinî pratikleri karşılık, ödül ya da dünyevî fayda beklentisiyle yerine getiren bir yaklaşımı temsil ederken; mânâyı esas alan dindarlık, ibadetleri bireyin ahlâkî ve ruhsal dönüşümüne aracılık eden bir süreç olarak kavrar. Bu yönüyle Mevlânâ'nın eleştirdiği şekilsel dindarlık, Allport ve Ross'un

dış güdümlü dindarlık tanımıyla büyük ölçüde paralellik arz ederken; idealize ettiği mânâ merkezli dindarlık anlayışı iç güdümlü dindarlıkla örtüşmektedir (Allport & Ross, 1967, s. 436).

Bununla birlikte Mevlânâ'nın yaklaşımı, Allport ve Ross'un tipolojisini aşan normatif bir derinlik taşımaktadır. Allport ve Ross, iç güdümlü dindarlığı betimleyici bir psikolojik yönelim olarak ele alırken, Mevlânâ mânâ merkezli dindarlığı ahlâkî olgunlaşmanın zorunlu bir şartı olarak sunmakta; sûrette takılı kalan dindarlığı ise eksik ve problemli bir dinî bilinç biçimi olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle Mevlânâ'nın dindarlık anlayışı yalnızca bireyin yönelimini değil, dindarlığın değerini ve niteliğini de sorgulayan eleştirel bir çerçeve sunmaktadır.

William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adlı eserinde dindarlığı bireyin evrene ve kötülüğe yaklaşım biçimine göre iki temel tiple ele alır. James, "bu dünyada Tanrı'nın çocuklardan oluşan iki ailesi vardır: bir kez doğanlar ve iki kez doğanlar" ifadesini aktararak bu tipolojik ayrımın çerçevesini çizer (James, 2017, s. 91). "Sağlıklı zihinli" ya da "bir kez doğan" tip, kötülüğü görüş alanından bilinçli olarak uzak tutan, evrenin özünde iyi olduğuna inanan ve bu iyimserliği dindarlığının temeline koyan bireydir. James'e göre sistematik sağlıklı zihin, "iyiliği varlığın özü ve evrensel yanı olarak almakla, kötülüğü bilinçli olarak görüş alanından çıkarır" (James, 2017, s. 99). Buna karşılık "hasta ruhlu" ya da "iki kez doğan" tip, kötülüğü, günahı ve varoluşun karanlık yönünü gerçeğin ayrılmaz bir parçası olarak deneyimleyen bireydir. James bu tipin dinsel yolculuğunu ancak bir tür ikinci doğuş, köklü bir kişilik dönüşümüyle tamamlanabilir olarak görür: "sadece bir kez doğması gereken sağlıklı zihne ve mutlu olabilmek için iki kez doğması gereken hasta ruhlara ait iki bakış açısı" (James, 2017, s. 179) bu iki kutbu temsil etmektedir.

Mevlânâ'nın sûret-mânâ temelli dindarlık tipolojisiyle karşılaştırıldığında, her iki düşünürün de yüzeysel dindarlıktan köklü bir iç dönüşüme geçişi merkeze aldığı görülmektedir. James'in "iki kez doğan" tipi, dinsel yaşamın gerçek anlamını ancak bir kırılma ve yeniden doğuş deneyimiyle kavrayabilirken; Mevlânâ'da sûretten mânâyâ geçiş de benzer biçimde, nefsânî arzuların terbiye edilmesini, taklide dayalı imandan tahkike dayalı imana yükselmeyi ve ibadetleri gaflet içinde değil anlam ve farkındalıkla yerine getirmeyi gerektiren köklü bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir.

Bununla birlikte iki yaklaşım arasında önemli ayrışmalar da mevcuttur. James'in tipolojisi, dindarlığı esas olarak bireyin doğuştan gelen mizacına, varoluşsal deneyim eğilimlerine dayandıran betimleyici bir psikolojik çerçeve sunar. Onun açısından sağlıklı zihinli bireyin iyimser dindarlığı ile hasta ruhlu bireyin kötümser arayışı, büyük ölçüde kişinin acı eşiğine, melankoli yatınlığına bağlıdır: "acı eşiğinin bir tarafında yaşayan kişinin, eşiğin öteki tarafında yaşayan kişiden farklı bir din türüne ihtiyaç duyması gerekirmiş gibi görünmüyor mu?" (James, 2017, s. 149). Mevlânâ ise dindarlığı mizaca değil, bilinçli tercih ve ahlâkî çabaya bağlar. Mesnevî'de sûretten mânâyâ geçişin önü; mizaç farklılığıyla değil, nefsânî arzuların dizginlenip dizginlenmemesiyle, ibadetlerin farkındalıkla ya da gafletle yerine getirilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Öte yandan James, dindarlığı tanımlarken kurumsal dinî pratikleri ve ibadet biçimlerini ikincil planda bırakırken; Mevlânâ eleştirisini tam da şekilsel ibadet pratiğinin içine yerleştirir. Bu bakımdan Mevlânâ'nın tipolojisi, James'in mizaç merkezli betimleyici çerçevesini aşarak dindarlığı ahlâkî bir sorumluluk meselesi olarak normatif düzeyde ele alan daha kapsamlı bir perspektif sunmaktadır.

Eric Fromm, *Psikanaliz ve Din* adlı eserinde dindarlığı "yetkeci din" ile "insancı din" olarak iki temel tipe ayırır. Fromm'a göre yetkeci dinin özü, insanın kendini aşan bir güce teslim oluşudur: "Bu tür dinde asıl erdem itaattir, başlıca günah itaatsizliktir. Nasıl ilah her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen olarak tasarlanıyorsa insan da güçsüz ve önemsiz olarak tasarlanır" (Fromm, 2019, s. 42). Buna karşılık insancı din, insanı ve insanın gücünü merkezine alır; bu dinde "insanın amacı en büyük gücü elde etmektir, en büyük güçsüzlüğü değil; erdem kendini gerçekleştirmektir, boyun eğmek değil" (Fromm, 2019, s. 44). Fromm'a göre insancı dinde hüküm süren ruh hali sevinçken, yetkeci dinde keder ve suçluluktur (Fromm, 2019, s. 43-44).

Mevlânâ'nın mânâyı temel alan dindarlığıyla karşılaştırıldığında, Fromm'un insancı din anlayışıyla güçlü bir örtüşme dikkat çekmektedir. Her iki yaklaşımda da gerçek dindarlık, bireyin

iç dünyasında gerçekleşen köklü bir dönüşümle ilişkilendirilmekte; dini pratiklerin değeri onların dışsal biçimine değil, bireyde yarattığı içsel etkiye bağlanmaktadır. Fromm'un insancı dindarının erdem olarak benimsediği "kendini gerçekleştirme", Mevlânâ'nın mânâ dindarında da karşılığını bulmaktadır: Mesnevî'de mânâyı temel alan dindarlık da tıpkı Fromm'da olduğu gibi ibadetleri ve dindarlığı bireyin iç olgunlaşması ve ahlâkî dönüşümü için araç olarak konumlandırmaktadır.

Öte yandan Fromm'un yetkeci din eleştirisi ile Mevlânâ'nın sûreti temel alan dindarlık eleştirisi kısmen örtüşmekle birlikte ayrı eksenler üzerinde yürür. Fromm'da yetkeci dindarlığın temel sorunu, bireyin özerkliğini bir otorite karşısında yitirmesi ve kendini güçsüzleştirmesidir. Mevlânâ'da ise eleştirinin odağı, otorite ilişkisi değil; ibadetlerin ruhsal bir dönüşüm üretmemesi, taklide dayalı kalması ve nefsânî arzu terbiyesinden bağımsız icra edilmesidir. Bu nedenle Fromm'un eleştirisi dinin otorite boyutuna yönelikken, Mevlânâ'nın eleştirisi dindarlığın nitelik ve derinlik boyutuna yöneliktir.

İki yaklaşım arasındaki en köklü ayrışma ise ölçütlerin farklılığında yatmaktadır. Fromm, dindarlığın değerini öncelikle bireyin psikolojik özerkliğine ve kendini gerçekleştirme kapasitesine katkısıyla ölçer. Mevlânâ ise dindarlığı salt psikolojik işlevselliğe indirgemez; ibadetlerin nihai hedefini Allah aşkını gönülde yerleştirmek, ruhu arındırmak ve mânâ âlemine yönelmek olarak tanımlar. Bu bağlamda Fromm'un çerçevesinde dindarlığın ölçütü "birey için ne işe yarıyor?" sorusuyken, Mevlânâ'nın çerçevesinde ölçüt "bireyi ne kılıyor?" sorusudur. Bu yönüyle Mevlânâ'nın tipolojisi, Fromm'un insancı din anlayışıyla içsel dönüşümü merkeze alması bakımından örtüşmekte; ancak dindarlığı psikolojik özerkliğin ötesinde ahlâkî ve ruhsal olgunlaşmanın normatif bir çerçevesine oturtmasıyla Fromm'un yaklaşımını aşmaktadır.

Sûret-mânâ ayrımı üzerinden gerçekleştirilen modern kuramlarla karşılaştırma, çağdaş dindarlık tipolojilerinin çoğu zaman davranışsal yönelimler ve bilişsel tutumlar etrafında şekillenmesi nedeniyle, dindarlığın bireyin karakterinde meydana getirdiği kalıcı ahlâkî dönüşümü açıklamada karşılaştıkları sınırlılıkları görünür kılmaktadır. Bu çalışma kapsamında geliştirilen sûret-mânâ temelli dindarlık tipolojisinin, doğrudan ölçülebilir değişkenler üretmeyi veya nicel bir ölçek geliştirmeyi amaçlamaktan ziyade, nitel araştırmalarda dindarlığın içsel yönelimlerini, ahlâkî etkilerini ve dönüşümsel boyutlarını analiz etmeye imkân tanıyan bir kavramsal duyarlılık sunmayı hedeflediğini ifade etmemiz gerekir. Bu bağlamda çalışmanın, Mevlânâ'nın Mesnevî'de ortaya koyduğu normatif dindarlık anlayışını bir öneri veya model olarak sunmaktan çok, bu anlayışı kendi iç tutarlılığı ve kavramsal mantığı içinde analitik olarak çözümlemeye çalıştığı belirtilmelidir.

Sonuç olarak Mevlânâ'nın sûret-mânâ temelli dindarlık tipolojisi, modern dindarlık çalışmalarında sıklıkla ihmal edilen içsel dönüşümü ve ahlâkî olgunlaşmayı merkeze alarak klasik bir metnin çağdaş teorik tartışmalara katkı sunabileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde yer alan sûret-mânâ ayrımı ekseninde geliştirilen dindarlık anlayışını analiz ederek, dindarlığın niteliğine ilişkin iki temel tipi — sûreti temel alan dindarlık ile mânâyı temel alan dindarlık — karşılaştırmalı biçimde ele almıştır. Sosyal ve beşerî bilimler literatüründe dindarlığın çoğunlukla davranışsal, ritüel ve bilişsel boyutlar üzerinden tanımlandığı dikkate alındığında, Mevlânâ'nın yaklaşımının dindarlığı niceliksel göstergelerden ziyade niteliksel ve dönüşümsel bir süreç olarak kavramsallaştırdığı görülmektedir. Bu yönüyle Mevlânâ'nın tasnifi, modern dindarlık tipolojilerine tarihsel ve düşünsel derinlik kazandıran özgün bir perspektif sunmaktadır.

Çalışmada gösterildiği üzere, sûreti temel alan dindarlık tipi, dinî pratiklerin biçimsel olarak yerine getirilmesine rağmen bireyin iç dünyasında kalıcı bir ahlâkî ve ruhsal dönüşüm üretmeyen bir dindarlık anlayışına karşılık gelmektedir. Nefs terbiyesinin ihmal edilmesi, taklide dayalı iman ve ibadetlerin gaflet içinde icra edilmesi bu dindarlık tipinin temel özellikleri arasında yer almaktadır. Mesnevî'de bu tür bir dindarlık, ibadetlerin şeklen var olduğu ancak mânânen

“meyve vermediği” bir dinî yaşantı olarak tasvir edilmekte; manevî hazdan, gönül huzurundan ve Allah’a yakınlık bilincinden yoksun olması nedeniyle eleştirilmektedir.

Buna karşılık mânâyı temel alan dindarlık, ibadet ve dinî pratikleri bireyin ruhsal olgunlaşmasına, ahlâkî dönüşümüne ve Allah aşkının yerleşmesine hizmet eden araçlar olarak konumlandırmaktadır. Mevlânâ’ya göre bu dindarlık tipi, şekli dışlamamakla birlikte şekilde takılıp kalmayan; ibadetlerin sûretinden mânâsına geçmeyi hedefleyen bütüncül bir dinî hayat anlayışını ifade etmektedir. Bu bağlamda ibadetler, geçici ve fanî “a’razlar” olmakla birlikte, ruhta kalıcı etkiler bırakarak karakter dönüşümünü mümkün kılmakta ve insanı mânâ âlemine yöneltmektedir. Mesnevî’de sıkça vurgulanan sabır, cömertlik, tevazu, hilm ve takva gibi ahlâkî erdemler, mânâyı temel alan dindarlığın somut çıktıları olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu temel bulgulardan biri, Mevlânâ’nın ideal dindarlık anlayışının ne salt biçimsel dindarlığa ne de ibadetleri önemsizleştiren mistik bir yaklaşıma indirgenebileceğidir. Aksine Mevlânâ, sûret ile mânâ arasında hiyerarşik fakat kopuk olmayan bir ilişki kurmakta; sûreti, mânâyı ulaştıran vazgeçilmez bir araç olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle Mesnevî’de sunulan dindarlık anlayışı, ibadet–ahlâk, beden–ruh ve şekil–öz ikiliklerini aşan bütüncül bir dinî yaşam tasavvuruna işaret etmektedir.

Bu çerçevede Mevlânâ’nın sûret–mânâ temelli dindarlık tipolojisi, modern dindarlık literatüründe yaygın olarak kullanılan bazı tipolojilerle önemli paralellikler ve ayrışmalar sergilemektedir. Bununla birlikte bu tipoloji ölçümsel bir model geliştirmeyi değil, dindarlığın nitel boyutlarını çözümlemeye yönelik analitik bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Mevlânâ’nın Mesnevî’de geliştirdiği sûret ve mânâ temelli dindarlık tiplerinin, çağdaş dindarlık tartışmalarına önemli kavramsal katkılar sunduğunu göstermektedir. Mevlânâ’nın mânâyı temel alan dindarlık anlayışının içselleştirilmiş, sonuçsal ve dönüştürücü bir dinî yönelime karşılık geldiği; sûreti temel alan dindarlığın ise daha çok biçimsel, dışsal ve etkisi sınırlı bir dindarlık formunu temsil ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Mevlânâ’nın yaklaşımı, modern tipolojilerden farklı olarak, dindarlığı sabit kategoriler halinde değil, bireyin ahlâkî ve ruhsal tekâmülüne bağlı olarak derinleşebilen dinamik bir süreç şeklinde ele almakta; bu yönüyle çağdaş dindarlık modellerine normatif ve niteliksel bir boyut eklemektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Mevlânâ’nın Mesnevî’de geliştirdiği sûret ve mânâ temelli dindarlık tiplerinin, çağdaş dindarlık tartışmalarına önemli kavramsal katkılar sunduğunu göstermektedir. Özellikle dindarlığın ölçülmesi, niteliği ve dinî pratiklerin bireysel dönüşümle ilişkisi gibi güncel tartışmalar açısından Mevlânâ’nın yaklaşımı, dindarlığı yalnızca görünen davranışlar üzerinden değil, bireyin içsel değişimi ve ahlâkî olgunlaşması üzerinden değerlendiren alternatif bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, Mesnevî merkezli bu tür analizlerin, din sosyolojisi ve din psikolojisi alanlarında yapılacak disiplinlerarası çalışmalara teorik bir zemin oluşturabileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432–443.

Altıntaş, R. (2008). Mevlânâ’da dindarlık tipolojileri. *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, (10), 82–89.

Batson, C. D. (1976). Religion as prosocial: Agent or double agent? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15(1), 29–45.

Can, Ş. (2014). *Mesnevi tercümesi* (6 cilt). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çakmaklıoğlu, M. (2007). Mevlânâ’ya göre inanç ve ibadet boyutlarıyla dindarlıkta sûretten mânâyâ yöneliş. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 7–28.

Erginli, Z. (2006). Mesnevi perspektifinden madde ve mânâ arasında insan gerçeği. *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri* (25–28 Mayıs 2006, Çanakkale) içinde (ss. 251–260).

Fromm, E. (2019). *Psikanaliz ve din*. (6. baskı). (E. Erten, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

James, W. (2017). *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. (İ. H. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Gölpınarlı, A. (1983). *Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve çevre köylerinde dini hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Köse, A., & Ayten, A. (2012). *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Okumuş, E. (2014). 13. Yüzyıldan 21. Yüzyıla: Mevlana'nın mânâ toplumundan çağdaş topluma sosyolojik yansımalar. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 123-136.

Okumuş, E. (2005). *Gösterişçi dindarlık*. İstanbul: Ark Kitapları.

Özköse, K. (2007). Mevlânâ düşüncesinde sûret-mânâ ilişkisi. *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri* (26–28 Ekim 2007, Şanlıurfa) içinde (Cilt I, ss. 149–153).

Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York, NY: Guilford Press.

Peker, H. (2012). Kur'an'a göre dindarlığın boyutları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 41–49.

Şenderin, Z. (2007). Mesnevi'de sûret/mânâ çatışması ekseninde anlatım yöntemine bir bakış. A. Karaismailoğlu (Ed.), *Mevlânâ araştırmaları* (Cilt I, ss. 444–460) içinde. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ulu, M. (2013). *Dindarlığın tanımı, boyutları ve ölçülmesi üzerine psikolojik bir araştırma: Erciyes Üniversitesi öğrencileri örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Weber, M. (2012). *Sosyal bilimlerin metodolojisi* (2. baskı). (V. S. Öğütle, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

STRUCTURED ABSTRACT

This study examines the nature of religiosity in Mevlana Jalal al-Din Rumi's Masnavi through the conceptual distinction between form (şûrat) and meaning (ma'nâ). In contemporary social and human sciences, religiosity is often defined and measured through observable indicators such as ritual practices, behavioral patterns, doctrinal beliefs, and religious experiences. While these approaches provide operational clarity and empirical measurability, they frequently overlook the qualitative depth of religiosity and its transformative impact on the moral and spiritual life of the individual. In contrast, within the Islamic intellectual and Sufi tradition, religiosity is generally understood not as a static condition but as a developmental and transformative process. In this framework, Rumi offers a distinctive perspective by grounding religiosity in the dynamic relationship between outward form and inner meaning.

The primary aim of this article is to analyze Rumi's understanding of religiosity in the Masnavi based on the form-meaning distinction and to conceptualize two ideal types of religiosity derived from this framework: form-based religiosity and meaning-based religiosity. The central problem of the study is to explore how Rumi's form-meaning distinction provides a conceptual tool for understanding the qualitative dimensions of religiosity and how it clarifies the difference between merely external religious observance and deeply internalized spiritual commitment. Accordingly, the

study addresses the following questions: What do the concepts of form and meaning signify in Rumi's thought? How is form-based religiosity characterized in the Masnavi? What defines meaning-based religiosity? How does Rumi position ritual practices within the relationship between outward form and inner essence? And finally, what contributions does this typology offer to contemporary discussions in the sociology and psychology of religion?

The study adopts a qualitative research design grounded in textual and thematic analysis. The Masnavi constitutes the primary data source, and verses related to religiosity are analyzed within the conceptual framework of form and meaning. The analysis is interpretative and conceptual rather than historical-critical, and Rumi's ideas are evaluated in dialogue with modern typologies of religiosity, such as intrinsic–extrinsic religious orientation and multidimensional models of religious commitment. Through this approach, the study constructs an analytical typology that systematizes Rumi's scattered yet coherent reflections on religiosity.

The findings indicate that form-based religiosity refers to a mode of religious life confined to external observance. In this type, rituals such as prayer, fasting, and other acts of worship are performed, yet they fail to produce lasting moral or spiritual transformation. The Masnavi associates this condition with three primary factors: the dominance of the lower self (nafs) and unrestrained desires; imitative (taqlīdī) rather than verified (taḥqīqī) faith; and the performance of rituals in heedlessness, devoid of conscious awareness and inner presence. In such cases, worship remains at the level of outward compliance, and although religious duties are fulfilled in form, they do not generate inner peace, love of God, or ethical refinement. Rumi frequently illustrates this condition through metaphors such as an empty walnut, a warehouse consumed by mice, or milk polluted by blood—images that symbolize the loss of spiritual substance beneath external appearance.

In contrast, meaning-based religiosity integrates outward practice with inward transformation. Here, rituals are not rejected but reinterpreted as instruments for disciplining the self, purifying the heart, and cultivating divine love. The true “gain” of religion, according to Rumi, is not the mere completion of acts but the emergence of love of God (‘ishq), spiritual attraction, and moral maturity. Acts of worship are transient in their outward form, yet their enduring value lies in the transformation they produce within the soul. Thus, the essence (jawhar) that can endure beyond the temporal world is not the ritual act itself but the spiritual refinement it engenders. Meaning-based religiosity therefore encompasses the form without absolutizing it; form becomes valuable insofar as it leads to meaning.

In conclusion, the study argues that Rumi's form–meaning-based typology offers a significant qualitative contribution to contemporary theories of religiosity. By shifting attention from quantitative indicators of religious behavior to the transformative capacity of religious life, Rumi provides an analytical lens that complements and deepens modern sociological and psychological approaches. His perspective emphasizes that authentic religiosity is measured not merely by frequency of ritual or doctrinal adherence but by the extent to which religious practice reshapes the self, refines character, and establishes an internalized, love-centered relationship with God. In this respect, Rumi's thought bridges classical Sufi spirituality and contemporary academic discussions, offering a rich framework for understanding the moral and existential depth of religious commitment.